

حائر حسینی و احکام آن

داود حسینی^۱

چکیده

یکی از اماکنی که معصومان علیهم السلام به زیارت آن سفارش کرده‌اند و احکام ویژه‌ای دارد، مضجع شریف امام حسین علیه السلام است که در روایات با تعابیر مختلف، از جمله «حائر»، از آن یاد شده است. برای حائر در روایات محدوده‌های مختلفی بیان شده است که می‌توان به دو نوع کمی و توصیفی تقسیم کرد. فقهای امامیه، با استناد به روایات، در زمینه محدوده حائر فتاواهای مختلفی صادر کرده‌اند؛ مانند: اطراف ضریح، ۲۵ ذراع، یک میل، چهار میل، یک فرسخ و چهار فرسخ از چهار طرف اطراف قبر شریف امام حسین علیه السلام. برای حائر حسینی چند حکم و ویژگی خاصی بیان شده است که حرم سایر معصومان علیهم السلام چنین احکامی ندارند؛ مانند: تخییر بین قصر و اتمام در نمازها، جواز برداشتن تربت امام حسین علیه السلام، طلب شفا از تربت امام حسین علیه السلام و جواز خوردن تربت امام حسین علیه السلام.

کلیدواژه‌ها:

زیارت، حائر، تخییر، تربت، امام حسین علیه السلام.

۱. مدیر گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت.

کربلا از سرزمین‌هایی است که تاریخی طولانی و کهن، همگام و هم‌تراز با تمدن بین‌النهرین و بابل، دارد و در متون تاریخی از دوران بابل و آشور در عصر تمدن بابل، به کور بابل (خلیلی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۰) معروف بود و بعدها به صورت کربلا تغییر نام یافت. برخی نیز آن را واژه‌ای آرامی یا عبری یا بابلی و برگرفته از «کرب وال» می‌دانند که نام معبد و پرستشگاه و حرم خداوند بوده است. (صفی‌پوری، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۱۷۸) عده‌ای نیز آن را از نام آرامی «کربلاتو»،^۱ به معنای چیزی که سر را با آن می‌پوشانند، گرفته‌اند. برخی هم آن را از «کربل» به معنای نوعی گیاه که در آنجا فراوان می‌روید یا از «کربله» به معنای نرمی و سستی خاک در زیر پاها (ابن منظور، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۸۶؛ حموی، ۱۹۹۹م، ج ۴، ص ۴۴۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۴۲۱) یا از واژه فارسی «کاربالا» یعنی کار بلند و والا یا آسمانی دانسته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۴۳۳) که واژه «کربلا» در عصر ساسانیان رایج بود و آن واژه در حقیقت معرب است.

کربلا در روزگار ساسانیان، هنگامی که حیره مرکز حکومت منازره بود، اهمیت ویژه‌ای یافت و به تابعیت دولت ایران در آمد. اهمیت این منطقه از آن رو بود که بر سر شاهراه‌های تجاری حیره، انبار، شام و حجاز واقع شده بود. در دوره فتوحات اسلامی، خالد بن عرفطه به فرمان سعد بن ابی وقاص پس از فتح شهر مدائن، آهنگ کربلا کرد و این منطقه را گشود. آن‌گاه به فتح حیره پرداخت و پس از استیلا بر این شهر، در سال ۱۴ قمری دیگر بار به کربلا بازگشت و برای مدتی این منطقه را پایگاه لشکر خود قرار داد؛ اما پس از چندی که کوفه ساخته شد و مرکز سپاهیان گردید، به علت مناسب نبودن آب و هوا و بالا بودن میزان رطوبت در کربلا، پایگاه خود را از این منطقه به کوفه انتقال داد.

اما اهمیت سرزمین کربلا برای دوستداران اهل بیت علیهم‌السلام از ورود امام حسین علیه‌السلام به این سرزمین و شهادت او و یارانش در این سرزمین آغاز می‌شود.

1. Karbalatu.

پس از شهادت امام حسین علیه السلام طایفه‌ای از بنی‌اسد پیکر آن امام و یارانش را در همان محل شهادتشان به خاک سپردند. برآمدگی‌هایی از خاک، که نشان آن قبرهای مطهر بود، نخستین بنایی بود که بر فراز قبور آن ستاره‌های درخشان بیابان طف نهاده شد.

نخستین بقعه و بارگاهی که بر فراز آن برآمدگی‌ها ساخته شد، به دست مختار بن ابی‌عبیده ثقفی، انتقام‌یرنده خون شهیدان کربلا، بود. مختار پس از مجازات تمامی جنایتکاران حادثه کربلا، سال ۶۵ قمری بر مزار آن شهیدان حاضر شد و شالوده نخستین بقعه را بر فراز آن قبرها بنا نهاد و روی آنها یک دیوار و سقف آجری با روکش گچ بنا کرد. کنار آن نیز مسجدی بنا کرد که دو در به سمت مشرق و مغرب داشت. (الامین، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۰۲) ظاهراً این بنا تا پایان عصر بنی‌امیه و آغاز عصر بنی‌عباس به همان صورت باقی بود. امام صادق علیه السلام در آداب زیارت قبر امام حسین علیه السلام فرمود:

چون آهنگ زیارت قبر حسین علیه السلام را در کربلا داشتی، در بیرون بایست و در قبر بنگر. سپس به روضه وارد شو و در برابر آرامگاه در بالاسر بایست و آن‌گاه از دری که در پایین پای علی بن الحسین علیه السلام است، بیرون شو و به سوی شهیدان حرکت کن. سپس به راه خود ادامه ده تا به شهادتگاه ابوالفضل، عباس بن علی علیه السلام، برسی. آنجا بر در سرپوشیده بایست و سلام ده. (مفید، ج ۱۴۱۳ق، ص ۶۵)

با توجه به این سخن امام صادق علیه السلام - که در این دوران، یعنی آغاز عصر عباسی در قید حیات بود - می‌توان گفت که آن حضرت شخصاً آن بارگاه را دیده و به درهای حرم اشاره کرده است. از آن زمان، یکی از نام‌هایی که برای مضجع شریف اباعبدالله الحسین علیه السلام به کار برده می‌شود، واژه «حائر» است. امام صادق علیه السلام در روایتی چهار مکان را به عنوان مکان‌های تخییر بیان کرده است که یکی از آنها حرم امام حسین علیه السلام است که با واژه «حائر» آمده است. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۴۴۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۰۷)

اهمیت حائر حسینی

سرزمین کربلا و زیارت مضجع شریف امام حسین علیه السلام اهمیت خاصی دارد و مورد تأکید

معصومان علیهم السلام قرار گرفته است. معصومان علیهم السلام برای طلب شفا از خداوند، به زیارت امام حسین علیه السلام و دعا در حائر حسینی توصیه می کردند؛ چنان که ابوهاشم جعفری (از اصحاب امام هادی علیه السلام) روایت می کند:

دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عليهما السلام وَهُوَ مَحْمُومٌ عَلِيلٌ فَقَالَ لِي يَا أَبَا هَاشِمٍ اْبْعَثْ رَجُلًا مِنْ مَوَالِينَا إِلَى الْحَائِرِ يَدْعُو اللَّهَ لِي فَخَرَجْتُ مِنْ عِنْدِهِ فَاسْتَقْبَلَنِي عَلِيُّ بْنُ بِلَالٍ فَأَعْلَمْتُهُ مَا قَالَ لِي وَسَأَلْتُهُ أَنْ يَكُونَ الرَّجُلَ الَّذِي يَخْرُجُ فَقَالَ السَّمْعَ وَالطَّاعَةَ وَ لِكِنِّي أَقُولُ - إِنَّهُ أَفْضَلُ مِنَ الْحَائِرِ إِذْ كَانَ بِمَنْزِلَةِ مَنْ فِي الْحَائِرِ وَدَعَاؤُهُ لِنَفْسِهِ أَفْضَلُ مِنْ دُعَائِي لَهُ بِالْحَائِرِ فَأَعْلَمْتُهُ عليهما السلام مَا قَالَ فَقَالَ لِي قُلْ لَهُ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله أَفْضَلَ مِنَ الْبَيْتِ وَالْحَجَرِ وَكَانَ يَطُوفُ بِالْبَيْتِ وَيَسْتَلِمُ الْحَجَرَ وَإِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى بِقَاعًا يُحِبُّ أَنْ يُدْعَى فِيهَا فَيَسْتَجِيبَ لِمَنْ دَعَاهُ وَ الْحَائِرُ مِنْهَا. (ابن قولويه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۴)

بر امام ابوالحسن، علی بن محمد علیهم السلام، در زمانی که بیمار بود، وارد شدم. حضرت فرمود: ای ابوهاشم، فردی از دوستان ما را به حائر بفرست تا برای من دعا کند. از محضر امام خارج شدم. در راه علی بن هلال را دیدم. آنچه را که امام علیه السلام فرموده بود، به او گفتم و از او سؤال کردم آیا می تواند به حائر برود. او در جواب گفت: با جان و دل انجام می دهم و لیکن به نظر من او [امام هادی علیه السلام] افضل از حائر است؛ زیرا ایشان به منزله حائر است و دعای ایشان برای خودش افضل از دعای من برای ایشان در حائر است. [ابوهاشم می گوید به نزد امام برگشتم و] سخنان او را به عرض امام رساندم. امام هادی علیه السلام فرمود به او بگو: رسول خدا صلى الله عليه وآله افضل از خانه خدا و حجرالاسود بود؛ با این وجود به گرد کعبه طواف می کرد و حجر را استلام می کرد. به درستی که برای خداوند بقاعی است که دوست دارد که در آنها دعا شود و دعای کسی که خدا را در این مکان ها بخواند، مستجاب می شود و حائر از این مکان هاست.

با توجه به این روایت و ده ها روایت دیگری که به جایگاه حائر حسینی و اهمیت زیارت امام حسین علیه السلام در حائر اشاره دارند، می توان گفت حائر حسینی یکی از مکان های مورد توجه

پروردگار عالم بوده و زیارت آن مورد سفارش همه معصومان: - چه پیش از شهادت امام حسین علیه السلام و چه پس از آن - بوده است.

مفهوم‌شناسی حائر

«حائر» در لغت اسم فاعل از ریشه «حار، یحیر، حیرا»، و به معنای سرگردان و متحیر است. (زبیدی حسینی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۲۰؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۵۹) همچنین به مکان گودی گفته می‌شود که وسط آن صاف و اطرافش بلند است و آب جمع شده در آن، راه خروج ندارد. (ابن منظور، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۲۲۲؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۴۰؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص ۲۸۱) یکی از کاربردهای مهم «حائر»، برای سرزمین کربلا و حرم امام حسین علیه السلام است. (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۶۰۴؛ زبیدی حسینی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۱۱۷)

یاقوت حموی بین «حائر» و «حیر» فرقی قائل شده و بیان کرده که حائر، از جهت معنا، اخص است و به قبر مطهر ا عبدالله علیه السلام اطلاق می‌شود و «حیر» هر وقت تنها و بدون اضافه استعمال شود، مراد کربلاست. (یاقوت حموی، ۱۹۹۹م، ج ۲، ص ۲۰۸) هر چند طبری بین این دو تفاوتی قائل نشده، اما می‌توان این استعمال را از نقل تاریخی حوادث سال ۱۹۳ هجری به دست آورد؛ چنان‌که از قول قاسم بن قتل می‌کند که «قبر الحسين علیه السلام فی الحیر». (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص ۳۵۶)^۱

فیومی در مصباح امنیر به‌طور امل می‌گوید: «حائر، مکانی معروف است و گفته شده به جهت تردد و حیران شدن آب در آنجا به این اسم نامیده شده است».^۲ (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۵۹) ابن منظور نیز، پس از بیان وجوه مختلف تسمیه حائر، واژه «حائر» - نه «حیر» - را نام دگر کربلا می‌داند و می‌گوید: «حائر [اسم] کربلا بوده و وجوه تسمیه این شهر به حائر،

۱. «و الذین یخدمون قبر الحسین بن علی علیه السلام فی الحیر...».

۲. ماده حیر و حار: «و الحائر: معروف، قیل سمی بذلك لأن الماء یحار یه ای یتردد».

یکی از این موارد است [که ذکر کردیم]». (ابن منظور، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۲۲۳) ^۱ بغدادی (م. ۷۲۹ق). در مرادد الاطلاع می گوید: «حائر موضعی معروف است که قبر امام حسین علیه السلام در آن واقع است». (بغدادی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۳۷۳) طریحی نیز آن را محوطه ای معرفی می کند که دیوار بارگاه ابی عبدالله علیه السلام آن را در بر می گیرد. (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص ۲۸۱)

از نظر مفهوم شناسی، مراد از حائر، زمین صافی است که پستی و بلندی دارد و هنگامی که باران زیاد می بارد یا آب از شط بالا می زند، در زمین های اطراف جاری می شود؛ به همین خاطر آن را حور، حائر و حیر می گویند. پس از آنکه آب خشک شد هم به آن حور و حائر می گویند؛ از باب اطلاق مشتق بر آنچه تلبس به مبدأ در آن منقضی شده است.

در حقیقت حور و حائر در زبان عرب تا به امروز به زنی گفته می شده که آب، آن را - هر چند یک بار - احاطه کرده است. اما به زمینی که بیست یا ۲۵ ذراع است، اگرچه آب، آن را احاطه کند، حائر و حور نمی گویند. بلکه، اگر به مقدار چند فرسخ باشد و آب، آن را احاطه کند، هر قطعه از آن را حور، حائر و حیر می گویند. (قزوینی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۱۲)

از نظر تاریخی سرزمین کربلا و حرم امام حسین علیه السلام، سرزمینی بوده که پیش از واقعه کربلا هم، آب باران و سرریز شط فرات آن را احاطه می کرده است و به آن حائر و حور می گفتند. (همانجا)

بنابراین دایره حائر وسیع تر از بقعه، قبه، دیوار حرم و دیوار شهر است و چند فرسخ از چهار طرف را شامل می شود. (همانجا) در نتیجه آنچه در ابواب زیارات وارد شده است که «نزد باب حائر توقف می کنی و سپس دا حائر می شوی» (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۱۲ و ۲۱۹) از این باب است.

اطلاق حائر به مرقد امام حسین علیه السلام

یکی از مشهورترین کاربردهای «حائر» به صورت مطلق یا «حائر حسینی»، برای سرزمین

۱. «و الحائر: کربلاء، سُمیت بأحدِ هذه الأشياء».

کربلا (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۹۱) به ویژه مضجع شریف امام حسین علیه السلام و اطراف آن است. (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۶۰۴؛ زبیدی حسینی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۱۱۷) اولین بار استعمال حائر برای حرم امام حسین علیه السلام از زبان امام صادق علیه السلام وارد شده است؛ چنان که ایشان درباره مکان‌هایی که مسافر می‌تواند نماز را تمام بخواند، فرمود:

مِنَ الْأَمْرِ الْمَذْخُورِ تَمَامُ الصَّلَاةِ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ بِمَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ وَ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ -
وَ حَائِرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۴۴۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۰۷)

از امری که ذخیره و گردآوری [الهی است] تمام خواندن نماز در چهار موضع مکه، مدینه، مسجد کوفه و حائر حسینی است.

همچنین ایشان در آداب زیارت حضرت عباس علیه السلام فرمود:

إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ قَبْرِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَلِيٍّ علیه السلام وَ هُوَ عَلَى شَطِّ الْفُرَاتِ بِحِذَاءِ الْحَائِرِ
[الْحَيْرِ] فَفَفِّ عَلَى بَابِ السَّقِيْفَةِ وَقُلْ سَلَامٌ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ مَلَائِكَتِهِ... (ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۵۶)

هنگامی که قصد زیارت قبر عباس بن علی علیه السلام را کردی که در شط فرات مقابل حائر [یا حیر] است، جلو در مسقف بایست و سلام بده.

درباره نامگذاری حائر بر شهر کربلا یا قبر شریف امام حسین علیه السلام و اطراف آن چند نظریه وجود دارد:

نظریه اول: آب بستن روی قبر امام حسین علیه السلام: متوکل عباسی به سبب دشمنی با اهل بیت علیهم السلام دستور داد از زیارت امام حسین علیه السلام ممانعت کنند. (ابن اثیر، ۱۳۷۱ش، ج ۷، ص ۵۵؛ زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۸، ص ۳۰) همچنین سال ۲۳۶ هجری، دستور داد بناهای اطراف قبر شریف حضرت را ویران کنند و با منحرف کردن مسیر فرات، روی قبر شریف حضرت آب ببندند. آب اطراف قبر شریف را گرفت و از جلو رفتن باز ایستاد و قبر را فرانگرفت: (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۲۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱ش، ج ۷، ص ۲۸۰)؛ به این سبب مضجع شریف امام حسین علیه السلام حائر نامیده شد.

نقد این نظریه: اگرچه بر اساس روایات، متوکل چنین جنایتی نسبت به مضجع شریف امام حسین علیه السلام انجام داد و آب از پیشروی به سوی قبر شریف باز ماند، اما اطلاق حائر به کربلا و حرم حسینی صرفاً به این دلیل قابل پذیرش نیست؛ زیرا یک قرن پیش از این حادثه، به حرم حسینی، حائر اطلاق می شده است. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۴۴۲؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۱۰۷)

نظریه دوم: بنی امیه در پایان قرن اول و اوایل قرن دوم هجری، برای کنترل زائران ابا عبدالله الحسین علیه السلام، پیرامون مضجع شریف دیوار کشیدند تا بتوانند زائران را بازرسی کنند. بنابراین به جهت همین دیوار، به حرم حسینی حائر می گفتند. (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۵۴-۲۵۵ و ۳۵۸-۳۶۲؛ کرباسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۵۹)

نقد نظریه دوم: این قول اولاً با معنای لغوی حائر تناسب دارد، ثانیاً از نظر زمانی هم تواند با احادیث صادره از امام صادق علیه السلام همخوانی داشته باشد؛ زیرا نزدیک به هجده سال از امامت امام صادق علیه السلام در دوران امویان و شانزده سال آن در دوران بنی عباس بود. بنابراین روایات حائر امام صادق علیه السلام، پیش از عمل ننگین متوکل نسبت به قبر شریف امام حسین علیه السلام بوده است.

نظریه سوم: بنی امیه به نام حسین علیه السلام و زیارت آن حضرت، حساسیت داشتند و به کارگیری واژه‌هایی که صراحت در نام شریف امام حسین علیه السلام و زیارت ایشان داشت، باعث مشکلاتی برای شیعیان شد؛ از این رو برای کاستن از این حساسیت‌ها از واژه رمزی «حائر» استفاده می کردند که مراد از آن، حرم حسینی بود. (مدرس بستان آبادی، ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۴-۱۷۵)

نقد نظریه سوم: این نظریه، هم با روایات وارده تناسب دارد و هم با معنای لغوی قابل جمع است. همچنین کنایه بودن حائر برای کاستن از حساسیت بنی امیه نسبت به نام و زیارت امام حسین علیه السلام قابل پذیرش است.

با توجه به مطالب ذکر شده می توان گفت اطلاق حائر بر محدوده کربلای معلا و مضجع شریف امام حسین علیه السلام، در درجه اول، همان معنای لغوی است که با همه نظریه‌ها قابل جمع است.

محدوده حائر در روایات

درباره محدوده حائر حسینی روایات متعددی از امام صادق علیه السلام وارد شده است. در این روایات با دو نوع معیار محدود حائر بیان شده است: نوع اول، معیار کمی است که با سه مقیاس ذراع، میل و فرسخ محدوده حرم حسینی تعیین شده است و نوع دوم، معیار کیفی است که با تعابیر «عند قبر الحسین»، «عند حرم الحسین» و «عنده و فیه» بیان شده است.

۱. معیار کمی

الف) ذراع

بیست ذراع از چهار طرف: عبدالله بن سنان می گوید از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمود: «قَبْرُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَشْرُونَ ذِرَاعًا فِي عَشْرِينَ ذِرَاعًا مُكَسَّرًا رَوْضَةً مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ»؛ (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ ش، ص ۲۷۲) «قبر امام حسین علیه السلام بیست ذراع در بیست ذراع، و باغی است از باغ های بهشت».

بنا بر روایت بیست ذراع، حرم شریف فقط محدوده زیر قبه شریف را شامل می شود. بیست و پنج ذراع از اطراف قبر شریف امام حسین علیه السلام: اسحاق بن عمار می گوید از امام صادق علیه السلام شنیدم که می فرمود:

إِنَّ لِمَوْضِعِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ حُرْمَةً مَعْلُومَةً مِنْ عَرَفْهَا وَ اسْتَجَارَ بِهَا أُجِيرَ قُلْتُ فَصَفْ لِي مَوْضِعَهَا جُعِلَتْ فِدَاكَ قَالَ امْسَحْ مِنْ مَوْضِعِ قَبْرِهِ الْيَوْمَ فَاَمْسَحْ خَمْسَةً وَعَشْرِينَ ذِرَاعًا مِنْ نَاحِيَةِ رِجْلَيْهِ وَ خَمْسَةً وَعَشْرِينَ ذِرَاعًا مِنْ نَاحِيَةِ رَأْسِهِ وَ مَوْضِعُ قَبْرِهُ مُنْذُ يَوْمِ دُفِنَ رَوْضَةً مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ. (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ ق، ص ۲۷۱؛ مفید، ب ۱۴۱۳ ق، ص ۲۴)

برای قبر امام حسین علیه السلام حرمت مشخصی است. کسی که آن را بشناسد و به آن پناه ببرد، پناه داده می شود. عرض کردم، فدایت شوم جایگاه آن را برای من توصیف کنید. فرمود: از جای قبر ایشان در این زمان اندازه می کنی: از جانب

پای حضرت بیست و پنج ذراع و از جانب روبه روی حضرت بیست و پنج ذراع و از جانب پشت سر حضرت بیست و پنج ذراع. جای قبر امام حسین علیه السلام از روزی که در آن دفن شده، باغی از باغ‌های بهشت است.

بنا بر روایت بیست و پنج ذراع، حرم حسینی شامل بخشی از رواق‌های شریف هم می‌شود. هفتاد ذراع: مجهوله، مرسله سلیمان بن عمر سراج: «يُؤَخَذُ طِينٌ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام مِنْ عِنْدِ الْقَبْرِ عَلَيَّ سَبْعِينَ ذِرَاعًا»؛ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۸؛ ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۹؛ اشتهاودی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۳۹۹) «از خاک قبر امام حسین علیه السلام [برای شفا] تا هفتاد ذراع برداشته می‌شود».

بنا بر روایت هفتاد ذراع، حائر حسینی شامل بخشی از حن مطهر هم می‌گردد.

ب) میل

یک میل: ^۱ مرسله محمد بن حسین از ابی الصباح الكنانی از امام صادق علیه السلام: «طِينٌ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام فِيهِ شِفَاءٌ وَإِنْ أُخِذَ عَلَيَّ رَأْسِ مِيلٍ» (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۵) «خاک قبر امام حسین علیه السلام در آن شفاست؛ اگرچه تا فاصله یک میل از اطراف قبر شریف برداشته شود». بنا بر روایت یک میل، حرم حضرت عباس علیه السلام هم داخل در حائر خواهد بود.

ده میل: مرسله حجال از امام صادق علیه السلام: «التُّرْبَةُ مِنْ قَبْرِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ علیه السلام عَلَى عَشْرَةِ أَمْيَالٍ»؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۱۲) «تربت از قبر امام حسین علیه السلام تا ده میل فاصله از قبر امام حسین علیه السلام است».

طبق مضمون این روایت، حائر بسیار وسیع است و تا ده میل اطراف قبر شریف را شامل می‌شود. (اشتهاودی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۳۹۹) بنابراین تمام شهر کربلا و اطراف آن، حائر است.

۱. یک میل، بنا بر نظر متأخرین، چهار هزار ذراع است و گفته شده یک میل، چهار هزار قدم و هر قدم، یک پی است. (زبیدی حسینی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۷۰۷).

ج) فرسخ

یک فرسخ از چهار طرف قبر شریف: مرفوعه بصری از امام صادق علیه السلام: «قَالَ: «حُرْمَةُ قَبْرِ الْحُسَيْنِ فَرَسَخٌ فِي فَرَسَخٍ مِنْ أَرْبَعَةِ جَوَانِبِهِ»؛ (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۱) «حرمت قبر حسین علیه السلام یک فرسخ در یک فرسخ از چهار جانب قبر شریف است».

بر اساس این روایت، حائر شامل تمام شهر کربلا، بستانها و مزارع خارج از کربلا تا قبر عون بن عبدالله - که در مسیر اتوبان کربلا به نجف قرار دارد - خواهد بود.

پنج فرسخ از چهار طرف قبر شریف: مرفوعه منصور بن عباس از امام صادق علیه السلام: «حَرَمُ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام خَمْسُ فَرَسَخٍ مِنْ أَرْبَعَةِ جَوَانِبِ الْقَبْرِ»؛ (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۲) «حرم قبر حسین علیه السلام پنج فرسخ از چهار جانب قبر است».

طبق این روایت، حائر حسینی از هر جهت بیش از مسافت شرعی است. (اشتهاردی،

۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۳۹۹)

در یک جمع بندی بین مقادیر تعیین شده می توان گفت: مقدار تعیین شده مصادیق اقل و اکثر است. در واقع بر همه این مصادیق، حائر صدق می کند؛ ولی مراتب فضیلت آنها متفاوت است: هر چه به مضجع شریف نزدیک تر باشد، فضیلت بیشتری دارد و هر چه از قبر شریف دورتر باشد، فضیلت آن کمتر است.

۲. معیار توصیفی

الف) حرم الحسین علیه السلام

ضعیفه عبدالحمید (خادم اسماعیل بن جعفر) از امام صادق علیه السلام: «تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي أَرْبَعَةِ

مَوَاطِنَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْمَسْجِدِ الرَّسُولِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ الْمَسْجِدِ الْكُوفِيِّ وَ حَرَمِ الْحُسَيْنِ علیه السلام».

(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۷؛ ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۴۹)

ضعیفه حدیفة بن منصور از امام صادق علیه السلام: «تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْمَسْجِدِ

الرَّسُولِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ الْمَسْجِدِ الْكُوفِيِّ وَ حَرَمِ الْحُسَيْنِ علیه السلام» (ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۵۰؛

کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۶)

ضعیفه ابی بصیر: «تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِ الرَّسُولِ ﷺ وَ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ حَرَمِ الْحُسَيْنِ ﷺ». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۶)

نماز در چهار مکان تمام است: مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجد کوفه و حرم امام حسین ﷺ.

این روایات از نظر سندی ضعیف هستند و قابل استناد نیستند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۸، ص ۳۱۴ - ۳۱۹؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۸، ص ۴۵۱) صحیحہ حماد بن عیسی از امام صادق ﷺ:

مِنْ مَخْرُوجِ عِلْمِ اللَّهِ الْإِيمَانُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ حَرَّمَ اللَّهُ وَ حَرَّمَ رَسُولُهُ وَ حَرَّمَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ حَرَّمَ الْحُسَيْنِ ﷺ. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۶)

از خزائن علم خدا تمام خواندن در چهار موضع است: حرم خدا، حرم رسول خدا، حرم امیرالمؤمنین ﷺ و حرم امام حسین ﷺ.

این روایت صحیحہ است و محتوای آن بر تخییر بین تمام و قصر در حرم امام حسین ﷺ دلالت دارد و محتوا و متن روایات قبلی مؤید محتوای این روایت هستند.

ب) عند قبر الحسين ﷺ

مرسله ابن ابی بلاد از امام صادق ﷺ:

تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي ثَلَاثَةِ مَوَاطِنَ فِي مَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَسْجِدِ الرَّسُولِ ﷺ وَعِنْدَ قَبْرِ الْحُسَيْنِ ﷺ. (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۴۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۶)

نماز در سه مکان تمام است: در مسجدالحرام، مسجدالنبی و نزد قبر حسین ﷺ. ضعیفه زیاد قندی از امام کاظم ﷺ:

أَحِبُّ لَكَ مَا أَحَبُّ لِنَفْسِي وَ أَكْرَهُ لَكَ مَا أَكْرَهُ لِنَفْسِي أَتِمَّ الصَّلَاةَ فِي الْحَرَمَيْنِ وَ بِالْكَوْفَةِ وَ عِنْدَ قَبْرِ الْحُسَيْنِ ﷺ. (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۵۰)

دوست دارم برای تو آنچه را که برای خودم دوست دارم و کراهت دارم برای

تو آنچه را برای خودم مکروه می‌شمارم. نماز را در حرمین (مکه و مدینه)، کوفه و نزد قبر حسین علیه السلام تمام بخوان.

ضعیفه اَبی شبل:

قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَرُورُ قَبْرَ الْحُسَيْنِ عليه السلام قَالَ زُرِ الطَّيِّبَ وَ أَتَمَّ الصَّلَاةَ عِنْدَهُ قَالَ
أَتَمَّ الصَّلَاةَ عِنْدَهُ قَالَ أَتَمَّ قُلْتُ فَإِنَّ بَعْضَ أَصْحَابِنَا يَرَوِي التَّقْصِيرَ قَالَ إِنَّمَا يَفْعَلُ ذَلِكَ
الضَّعْفَةُ^۱ (ابن قولويه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۴۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ۵۸۷)

به اَبی عبدالله علیه السلام عرض کردم: قبر حسین علیه السلام را زیارت کنم؟ فرمود: بله، طیب را زیارت کن و نماز را در آن تمام بخوان. عرض کردم: بعضی از اصحاب ما قصر را روایت کرده‌اند. فرمود: جز این نیست که قصر می‌خواند کسی که ضعیف است.

این سه روایت هم اگرچه از نظر سندی ضعیف‌اند، ولی از نظر محتوا مؤید صحیحه حمادند و «عند قبر حسین علیه السلام»، هم با حضور در نزدیک‌ترین نقطه قبر شریف و هم با حضور در شهر کربلا سازگاری دارد.

— جمع‌بندی بین آن دسته از روایات که حرم امام حسین علیه السلام را یکی از موارد تخییر دانسته‌اند و روایاتی که برای حرم و حائر حسینی مقدار کمی و کیفی مشخص کرده‌اند، می‌توان گفت حرم حسینی محدوده وسیعی را می‌تواند شامل شود و هرچه به مضجع شریف نزدیک‌تر باشد، فضیلت آن بیشتر است.

اقوال علما درباره حائر حسینی

علمای امامیه، با توجه به روایات، اقوال مختلفی درباره محدوده حائر بیان کرده‌اند: از پنج فرسخ در پنج فرسخ از چهار جهت تا قول به تعیین حائر در قبر شریف و قبه شریف. ولی آنچه مسلم است زمان صدور اخبار و تعبیر حائر - که زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام

۱. با این تفاوت که «عنده» آمده است.

و زمان تقیه بوده - بر قبر شریف امام حسین علیه السلام به جز قبه ای کوچک، بنای دیگری وجود نداشته است که برخی (نمازی، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۴۷۶) آن را به مختار نسبت می دهند که پس از پیروزی در قیام خونخواهی از قاتلان امام حسین علیه السلام آن را ساخته است؛ (صدر، ص ۲۳) اگرچه در آثار متقدمان از بنای چنین اثری بر قبر امام حسین علیه السلام توسط مختار نقلی وجود ندارد؛ مگر آنکه این قول را پذیریم که بنی امیه برای بازرسی مردم، گرد حرم حسینی دیواری کشیده بودند که به همین دلیل به مرقد شریف امام حسین علیه السلام حائر گفته می شده است. همان طور که در روایات آمده، محدوده حرم یک سقیفه (سرپوشیده) و گنبد و دو در داشته است؛ دری به سمت مشرق و دری دیگر به سمت مغرب؛ چنان که امام صادق علیه السلام فرمود: «چون به دری که در سمت مشرق است رسیدی، بر در بایست و بگو...» و به دنبال آن نیز فرمود: «سپس از سرپوشیده بیرون می روی و در مقابل قبرهای شهیدان می ایستی...». (ابن قولویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۴۱ و ۳۷۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۱۸۸)

همچنین «صفوان بن مهران جمال از امام صادق علیه السلام نقل می کند

چون آهنگ زیارت قبر حسین علیه السلام در کربلا داشتی، در بیرون گنبد بایست و به قبر بنگر. سپس به روضه در آی و در برابر آرامگاه، در بالاسر بایست... آن گاه از دری که در پایین پای علی بن الحسین علیه السلام (علی اکبر) است، بیرون شو و به سوی شهیدان رو... سپس به راه خود ادامه ده تا به شهادتگاه ابوالفضل، عباس بن علی علیه السلام، برسی. آنجا بر در سرپوشیده بایست و سلام ده... (مفید، ج ۱۴۱۳ق، ص ۱۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱، ص ۲۰۶-۲۱۷)

در اینجا به بررسی اقوال علما در زمینه محدوده حائر می پردازیم:

قول اول:

برخی محدوده حائر را بیست ذراع از چهار جهت قبر شریف ذک می کنند و حائر را فقط شامل زیر قبه شریف می دانند؛ چنان که ابن جنید (حلی، ب ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۶) و سید مرتضی (سید مرتضی، ص ۷۷) درباره این مکان شریف، قائل

به مشهدالحسین علیه السلام هستند.

علامه کاشف الغطا معتقد است احتیاط در اقتصار به روضه شریف تحت قبه است و نزدک تر به احتیاط اکتفا به بیست ذراع از جمیع جهات است. (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۳۳۸)

نقد این قول: اولاً از روایاتی که درباره حائر و تخییر نماز در آن وارد شده است، معلوم می شود که حائر محدوده ای مشخص و معین - مانند مکه و مدینه و مسجد کوفه - بوده؛ به همین خاطر راوی طلب تفصیل نکرده است. ثانیاً بنا بر این قول، تحت قبه محدوده بسیار کوچکی را شامل می شود که ظرفیت نماز خواندن در آن وجود ندارد. در نتیجه استثنای آن از حکم قصر نماز در سفر، فرد نادر کالعدم می شود.

قول دوم:

عده ای از فقها محدوده حائر حسینی را شامل قبر شریف امام و سایر شهدای کربلا - به غیر از حضرت عباس علیه السلام - می دانند و آن را با تعبیر «اطراف ضریح مطهر» بیان کرده اند؛ مانند: شیخ عبدالکریم حائری (حائری، ۱۴۰۴ق، ص ۶۵۳)، سید محسن حکیم (حکیم، ۱۴۱۶ق، ج ۸، ص ۱۸۹) و سید احمد خوانساری. (خوانساری، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۵۸۹) و سید محمد حجت (حجت کوه کمره ای، بی تا، ص ۱۰۷).

آنان که حائر را حرم امام حسین علیه السلام دانسته اند، اکتفا به قدر متیقن کرده اند؛ زیرا قدر متیقن از حائر در زبان لغویون و وجه نامگذاری حائر به خاطر عدم پیشروی آب در زمان متوکل به حرم امام حسین علیه السلام که اطراف آن دیوار کشیده شده بود و به دستور متوکل خراب شد، همین مقدار است. (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۱۶)

قول سوم:

علامه حلی در منتهی (علامه حلی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۳۹۵)، نهایتاً الاحکام (علامه حلی، ج (بی تا)، ج ۲، ص ۱۶۷) و تذکره (علامه حلی، بی تا، ج ۴، ص ۳۶۷)، محقق ثانی در فوائد الشرائع (محقق ثانی، بی تا، ص ۶۲) و در رساله کرکیه (محقق ثانی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۴۸)،

صمیری در کشف الالتباس، (صمیری، بی تا، ص ۲۰۱)، ابن فهد حلی در موجز الحاوی (ابن فهد حلی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۲۲) و شهید ثانی در مسالک (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۴۸)، روضه البهیة (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۷۸۷) و روض الجنان (شهید ثانی، بی تا، ص ۳۹۷) معتقدند که حائر محدوده‌ای است که دیوار حرم شریف آن را احاطه کرده است: «ما دار علیه سور الحضرة الشریفة»؛ نه دیواری که شهر را احاطه کرده است.

ابن ادریس می‌گوید: «مراد از حائر، محدوده‌ای است که دیوار به گرد حرم کشیده شده است، نه دور شهر؛ برای اینکه در این محدوده آب حیران شد». (علامه حلی، ب بی تا، ج ۴، ص ۳۶۷) شیخ الشریعة ا ی نیز می‌گوید:

حائر، در لغت، زمین پستی است که آب در آن توقف کرد یا برگشت که معنای اول به حقیقت نزدیک تر است. بنابراین حائر اختصاص به قبر شریف و جایگاه ضریح ندارد؛ بلکه حائر شامل قبر و ضریح و حرم و رواق و صحن شریف می‌شود. (شیخ الشریعة اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۸۹)

علامه بحر العلوم در الدرّة ا جفیه می‌گوید «ما دار علیه السور» (عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۰، ص ۳۰۶) و لعلّ مراده سور الحضرة الشریفة.

قول چهارم:

تمام شهر کربلا حائر حسینی است. محقق نراقی این قول را به معظم علما نسبت داده و افرادی مانند ابن حمزه، محقق، یحیی بن سعید، سید مرتضی و اسکافی را از جمله آنها می‌داند. (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۱۳) محقق حائری می‌گوید: بعضی معتقدند که منظور از حائر حسینی تمام شهر است. همان‌طور که در صحیح حماد بن عیسی تعبیر به «حرم الحسین علیه السلام» شده است در کنار حرم خدا و حرم رسول خدا و حرم امیرالمؤمنین علیه السلام قرار گرفته که حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «مكة حرم الله و المدينة حرم رسول الله صلی الله علیه و آله و الكوفة حرمی لا یریدها جبار بحادثة إلا قصمه الله». (حائری، ۱۴۰۴ق، ص ۶۵۴)

قول پنجم:

فیض کاشانی در معتصم الشیعه محدوده حائر را پنج یا چهار فرسخ از چهار طرف قبر شریف می‌داند. (فیض کاشانی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۱۶۴)

جمع بین احادیث و اقوال

در جمع بین اخبار و اقوال فقها و عناوین می‌توان گفت محدوده برداشتن تربت و احکام تربت قبر امام حسین علیه السلام و جواز تخییر برای مسافر، پنج فرسخ از چهار جهت است و هرچه به قبر نزدیک تر باشد، افضل است. این اولویت در مرتبه اول، بیست ذراع در بیست ذراع است و در مرحله بعدی ۲۵ ذراع است. سپس هفتاد پی و پس از آن یک میل در یک میل از چهار جهت و سپس چهار میل در چهار میل از چهار جهت. در رتبه بعدی یک فرسخ در یک فرسخ از چهار جهت. در مرحله بعد، چهار فرسخ در چهار فرسخ و در آخر پنج فرسخ در پنج فرسخ است.

این تفصیل به شیخ طوسی در مبسوط و مصباح نسبت داده شده است. همچنین ابن سعید و ابن حمزه به این تفصیل قائل هستند. (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۱۶)

اگر از این تفصیل بگذریم، قدر متیقن - که اکثر فقها قائل به آن هستند - تمام شهر است؛ همان‌طور که محقق نراقی در مستند به مشهور - از جمله محقق، یحیی بن سعید، سید مرتضی و اسکافی - نسبت داده است و خود ایشان هم این قول را برگزیده است. همچنین محقق نراقی در شفاء الصدور، این قول را پذیرفته و به مشهور نسبت داده است. (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۱۴)

اگر این قول را هم از باب احتیاط نپذیریم، قدر متیقن تمام صحن شریف و خانه‌های خارج از صحن شریف تا نزدیک حرم حضرت عباس علیه السلام را شامل است؛ همان‌طور که شیخ مفید در ارشاد به این مطلب تصریح کرده است. (مفید، الف ۱۴۱۳ق، ص ۲۳۳)

احکام حائر

برای حائر حسینی چند حکم اختصاصی بیان شده است که عبارت‌اند از: حکم نماز در حائر حسینی، استجاب دعا، برداشتن خاک تربت حسین علیه السلام، جواز خوردن تربت امام حسین علیه السلام و استحباب غسل هنگام برداشتن تربت امام حسین علیه السلام. در این بخش از مقاله به بررسی هر یک از این احکام می‌پردازیم:

۱. حکم نماز در حائر حسینی

الف) قول به وجوب اتمام

با اینکه اصل در نماز مسافری که قصد عشره ندارد، قصر است، اما بعضی از فقها به وجوب اتمام نماز در حائر حسینی فتوا داده‌اند؛ چنان‌که سید مرتضی در کتاب شریف *العلم و العمل*، فصل نماز مسافر، در مقام شمارشِ مواقعی که نماز مسافر شکسته نیست، یکی از آن مواقع را نماز در حائر حسینی ذکر کرده است. (سید مرتضی، بی تا، ص ۷۷)

همچنین علامه حلی در *مختلف الشیعه*، مرحوم ابن جنید را از جمله قائلان به وجوب تعیین اتمام می‌داند و در توضیح سخن او می‌نویسد:

عبارت مرحوم ابن جنید نیز همین معنا را افاده می‌کند؛ آنجا که می‌فرماید: [نماز] در مسجد الحرام برای هیچ کس شکسته نمی‌شود؛ زیرا خداوند متعال (حج: ۲۵) آن را برای مردم، اعم از اهل آن شهر و بادیه‌نشینان یکسان قرار داده است. (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۵)

از ادله این قول می‌توان به صحیحه ابوبصیر اشاره کرد:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ تَتِمُّ الصَّلَاةُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ مَسْجِدِ الرَّسُولِ صلى الله عليه وآله وَ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ حَرَمِ الْحُسَيْنِ عليه السلام. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۶؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۴۳۲؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۵۳۱)

از امام صادق علیه السلام شنیدم که فرمودند: نماز در چهار مکان مسجد الحرام و مسجد الرسول صلى الله عليه وآله و مسجد کوفه و حرم امام حسین علیه السلام تمام است.

سند این روایت چنین است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ [مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۶، ۱۰۹، ۱۷۷ و...؛ طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۴۳۹) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۶۶ و ج ۶، ص ۲۲) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ جَرِيرٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ». محمد بن یحیی عطار و إسحاق بن جریر (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۱؛ طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۳۳۲) توثیق شده‌اند؛ منتها «ابی بصیر» و محمد بن سنان نیازمند بررسی است.

مرحوم آقای خویی «ابی بصیر» را ثقه می‌داند و درباره او می‌گوید:

أبي بصير مشترك بين يحيى بن قاسم وليث بن بختري است و هر دوی آنها ثقه هستند؛ البته در هنگام اطلاق مراد از او، یحیی بن قاسم است و دلیل ما بر این مطلب این است که اولاً، شیخ طوسی در ترجمه یحیی گفته که او به ابابصیر اسدی معروف است؛ از این رو وقتی «ابابصیر اسدی» استعمال شد، به یحیی منصرف می‌شود و ثانیاً، کلام ابن فضال، که وقتی از او درباره اسم ابابصیر سؤال شد، او را یحیی بن قاسم معرفی می‌کند. (خویی، ب بی تا، ج ۲۱، ص ۴۷)

اما درباره محمد بن سنان، شیخ مفید در ارشاد، ایشان را از ثقات و خواص امام کاظم علیه السلام می‌داند. (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۴۸) مرحوم کشی روا تی نقل می‌کند که از آنها رضایت امام معصوم علیه السلام از محمد بن سنان استفاده می‌شود. (کشی، ۱۳۴۸ش، ص ۵۰۷) اما مرحوم نجاشی در رجال محمد بن سنان را تضعیف می‌کند. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۲۸ و ۴۲۴) شیخ طوسی در کتاب‌های فهرست، رجال و استبصار، ایشان را تضعیف می‌کند، ولی در کتاب الغیبه، او را از وکلای محمود می‌داند. (طوسی، بی تا، ص ۴۰۶؛ طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۳۶۴؛ طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۲۲۴؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۳۴۶) در مجموع، فعل امام حجت است و اعتماد امام بر محمد بن سنان، دلیل بر توثیق او است.

دلیل دیگر، روایت عبدالحمید خادم ا ماعیل بن جعفر است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: تَمُّ الصَّلَاةُ فِي أَرْبَعَةِ مَوَاطِنَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ
مَسْجِدِ الرَّسُولِ وَ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ حَرَمِ الْحُسَيْنِ عليه السلام. (كلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴،
ص ۵۸۷؛ طوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۴۳۲؛ طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۲، ص ۳۳۶؛ ابن
قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۴۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۱۳۷).

از امام صادق عليه السلام نقل شده که فرمود: در چهار مکان: مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد
کوفه و حرم امام حسین عليه السلام نماز تمام است.
این روایت در چهار منبع کافی، تهذیب الأحکام، و کامل الزیارات و کتاب المزار شیخ مفید
با سندهای متفاوت نقل شده است.

ب) قول به تخییر و افضلیت تمام

این قول از گستردگی زیادی برخوردار است:

یک - علامه حلی در تذکره، (علامه حلی، ب بی تا، ج ۴، ص ۳۶۶) محقق سبزواری در
ذخیره المعاد (سبزواری، ۱۲۴۷ق، ج ۲، ص ۴۱۳) و صاحب مدارک (عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۴،
ص ۴۶۶) این قول را مذهب و رأی اکثر فقها دانسته‌اند.

دو - علامه حلی در مختلف، (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۵) صاحب معالم، (عاملی،
بی تا، ص ۹) صمیری در کشف الالتباس، (صمیری، بی تا، ص ۲۰۱) محقق اردبیلی در مجمع
الفائدة و البرهان، (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۴۱۹)، وحید بهبهانی در مصابیح الظلام، (وحید
بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۱۸۷) و بحرانی در حدائق الناضرة (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۱،
ص ۴۳۸) قول مشهور فقها را تخییر با افضلیت تمام بیان کرده‌اند.

البته مرحوم حکیم در مستمسک العروة الوثقی (حکیم، ۱۴۱۶ق، ج ۸، ص ۱۷۹) و صاحب
جواهر (نجفی، بی تا، ج ۱۴، ص ۳۲۹ - ۳۳۳) از مشهور بودن این قول به «شهرت عظیمی که
نزدیک به اجماع فقهاست»، تعبیر کرده‌اند.

سه - سیدابوالحسن اصفهانی (اصفهانی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۹۶) و محقق خویی در کتاب
موسوعة الإمام الخوئی (خوئی، الف بی تا، ج ۲۰، ص ۳۹۵) اصل تخییر را مشهور می‌دانند.

چهار - ادعای اجماع بر تخییر: صاحب وسائل، (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۵۳۴) این قول را مذهب همه یا اکثر ا معرفی می کند و نظر مرحوم صدوق را شاذ و نادر می داند. صاحب ریاض، کلام صاحب وسائل را ظاهر در اجماع فقها بر این قول می داند و می گوید: «بلا خلاف يظهر إلا من صريح الصدوق رحمه الله فلا يتم إلا بعد نية إقامة العشرة» (طباطبائی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۳۷۵ - ۳۷۷)

پنج - شهید اول، (شهید اول، بی تا، ج ۴، ص ۲۹۰) محقق کرکی، (محقق ثانی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۴۸) شهید ثانی (شهید ثانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۵) و سید بحر العلوم به نقل از مفتاح الکرامه (عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۹۸)، این قول را مذهب اصحاب و از منفردات ایشان می دانند.

قائلین به این قول به روایات متعددی که در این باب وجود دارد، استناد کرده اند؛ از جمله:
۱. روایت عمران بن حمران: «قَالَ قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ عليه السلام أَقْصَرُ (فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَوْ أَيْتَمُ)؟ قَالَ: فَإِنْ قَصَّرْتَ فَلَكَ وَإِنْ أَيْتَمْتَ فَهُوَ خَيْرٌ وَزِيَادَةُ الْخَيْرِ خَيْرٌ». (طوسی، الاستبصار، ج ۵۲ ص ۳۳۵؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۴۳۱؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۵۲۷)

۲. روایت علی بن یقطین، قال: «سَأَلْتُ أَبَا إِبْرَاهِيمَ عليه السلام عَنِ التَّقْصِيرِ بِمَكَّةَ فَقَالَ: أَيْتَمٌ وَ لَيْسَ بِوَأَجِبِ إِلَّا أَنِّي أَحَبُّ لَكَ مَا أَحَبُّ لِنَفْسِي». (کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۵۲۵؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۵۳۰)

۳. صحیحہ حسین بن مختار: «عَنْ أَبِي إِبْرَاهِيمَ عليه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ: إِنَّا إِذَا دَخَلْنَا مَكَّةَ وَالْمَدِينَةَ نَتَمُّ أَوْ نَقْصِرُ؟ قَالَ: إِنْ قَصَّرْتَ فَذَاكَ وَإِنْ أَيْتَمْتَ فَهُوَ خَيْرٌ تَزَادُ». (طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۳۳۴؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۴۳۰؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۵۲۹)

۲. استجابت دعا در حائر امام حسین عليه السلام

یکی از و گی های حائر حسینی که در روایات به آن اشاره شده است، استجابت دعا در حائر حسینی است؛ چنان که ابوهاشم روایت می کند:

دَخَلْتُ عَلَيَّ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عليه السلام وَهُوَ مَحْمُومٌ عَلِيلٌ فَقَالَ لِي يَا أَبَا

هَاشِمٌ ابْعَثْ رَجُلًا مِنْ مَوَالِينَا إِلَى الْحَائِرِ يَدْعُو اللَّهَ لِي. (ابن قولويه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۴)

بر امام ابی الحسن علی بن محمد هادی علیه السلام وارد شدم، در حالی که بیمار بود. فرمود: ای اباهاشم، یکی از دوستان ما را به حائر حسینی بفرست تا برای من دعا کند.

عبدالله بن عباس نیز می گوید:

دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْحَسَنُ عَلَى عَاتِقِهِ وَالْحُسَيْنُ عَلَى فِخْذِهِ يَلْتُمُهُمَا وَيُقْبَلُهُمَا وَيَقُولُ... إِنَّ الْإِجَابَةَ تَحْتَ قَبْتِهِ... (خزاز رازی، ۱۴۰۱ق، ص ۱۷)

بر رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد شدم، در حالی که امام حسن علیه السلام روی دوش حضرت بود و امام حسین علیه السلام روی زانوی حضرت نشسته بود. رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آن دو را لمس می کرد و می بوسید و می فرمود: ... استجابت دعا در زیر قبه امام حسین علیه السلام است.

۳. برداشتن خاک قبر امام حسین علیه السلام و جواز خوردن آن

در روایات از برداشتن خاک قبور معصومان علیهم السلام منع شده است؛ مگر از قبر امام حسین علیه السلام؛ چنان که از موسی بن جعفر علیه السلام روایت شده است:

وَلَا تَأْخُذُوا مِنْ تُرْبِي تُرَابًا لَتَبَرَّ كُوا فَإِنَّ كُلَّ تُرْبَةٍ لَهُ مَجْرَبَةٌ إِلَّا تُرْبَةَ جَدِّي الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَهَا شِفَاءً لِشَيْعَتِنَا وَأَوْلِيَانِنَا. (خصیبی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۷)

خاک قبر من را برای تبرک بر ندارید؛ زیرا برای هر خاکی بیماری است؛ مگر تربت جدم امام حسین علیه السلام که خداوند آن را شفا برای شیعیان و دوستان ما قرار داده.

همچنین در مرسله ابی یحیی واسطی از امام صادق علیه السلام آمده است:

الطَّيْنُ كُلُّهُ حَرَامٌ كَلْحَمِ الْخِنْزِيرِ وَمَنْ أَكَلَهُ ثُمَّ مَاتَ مِنْهُ لَمْ أَصَلِّ عَلَيْهِ إِلَّا طَيْنَ قَبْرِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَإِنَّ فِيهِ شِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ. (ابن قولويه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۸۵)

خوردن خاک از هر نقطه ای مانند گوشت خوک حرام است و کسی که آن را

بخورد و بر اثر آن بمیرد، من بر او نماز نمی گزارم؛ مگر خاک قبر امام حسین علیه السلام که در آن شفای از هر بیماری است.

در روایات زیادی خوردن تربت امام حسین علیه السلام به قصد شفا توصیه شده است؛ مانند:
- ابن مارد از امام صادق علیه السلام روایت می کند که فرمود: «إِنَّ فِي طِينِ الْحَائِرِ الَّذِي فِيهِ الْحُسَيْنُ علیه السلام شِفَاءً مِنْ كُلِّ دَاءٍ وَأَمَانًا مِنْ كُلِّ خَوْفٍ». (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۹) به درستی که در خاک حائری که امام حسین علیه السلام در آن مدفون است شفای از هر درد و امان از هر خوف است.
- مرسله سلیمان بن عمر سراج:

«يُؤْخَذُ طِينُ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام مِنْ عِنْدِ الْقَبْرِ عَلَى سَبْعِينَ ذِرَاعًا». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۸۸؛ ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۹؛ اشتهاردی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹، ص ۳۹۹)

از خاک قبر امام حسین علیه السلام [برای شفا] تا هفتاد ذراع برداشته می شود.

- مرسله ابی الصباح کنانی از امام صادق علیه السلام:
طِينُ قَبْرِ الْحُسَيْنِ علیه السلام فِيهِ شِفَاءٌ وَإِنْ أُخِذَ عَلَى رَأْسِ مِيلٍ. (ابن قولویه قمی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۵)

خاک قبر امام حسین علیه السلام در آن شفاست؛ اگرچه تا فاصله یک میل از اطراف قبر شریف برداشته شود.

- مرسله حجال از امام صادق علیه السلام:
التُّرْبَةُ مِنْ قَبْرِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ علیه السلام عَلَى عَشْرَةِ أَمْيَالٍ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۱۲)

تربت قبر امام حسین علیه السلام تا فاصله ده میل است.

۴. استحباب غسل هنگام برداشتن تربت امام حسین علیه السلام

علامه وحید بهبهانی در مصابیح الظلام، (وحید بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۷۳) فاضل هندی در کشف اللثام، (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۰) بحرانی در حدائق الناضره

(بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۴، ص ۲۳۵) شیخ انصاری در کتاب الطهاره (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۸۸) و مولی مهدی نراقی در معتمد الشیعه (نراقی، ۱۴۲۲ق، ص ۴۳۲) یکی از غسل‌های مستحب را غسل برای برداشتن تربت امام حسین علیه السلام بیان، و به روایت جابر از امام باقر علیه السلام استدلال کرده‌اند که فرمود:

إِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَأْخُذَ مِنَ التُّرْبَةِ، فَتَعَمِّدْ لَهَا آخِرَ اللَّيْلِ، وَ اغْتَسِلْ لَهَا بِمَاءِ الْقَرَّاحِ^۱ وَ الْبَسِ أَطْمَرَ أَطْمَارِكَ^۲ وَ تَطَيَّبْ بِسُعْدٍ^۳، وَ ادْخُلْ فَقِفْ عِنْدَ الرَّأْسِ، فَصَلِّ أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ...
(ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۶۵).

هنگامی که تصمیم گرفتی از تربت امام حسین علیه السلام برداری، تا آخر شب صبر کن. سپس با آب خالص غسل کن و پاک‌ترین لباس را بپوش و خود را با سُعد خوش بو کن و داخل حرم شو و بالای سر بایست و چهار رکعت نماز بخوان.

نتیجه‌گیری

یکی از موارد استعمال حائر، مضجع شریف امام حسین علیه السلام و اطراف آن است. برای نامگذاری این نام بر مضجع شریف، دلایل متفاوتی ذکر شده است. مقدار مسافت حائر در روایات و فتاویٰ فقها مختلف است. جمع بین این روایات و فتاوا را می‌توان در افضلیت اقرب فالاقرب دانست. برای حائر، احکام خاصی بیان شده است که سایر حرم‌های معصومان علیهم السلام چنین احکامی ندارند.

۱. الماء القراح: الماء الذی لا یخالطه شیء. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۳۶۵)

۲. الطمر جمع أطمار: الثوب البالی. (همان)

۳. السعد: نبت له أصل تحت الأرض، یتعمل فی الطیب و الأدویة. (همان)

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن اثیر جزری، علی بن محمد (۱۳۷۱ ش.). الکامل، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۲. ابن ادريس، محمد بن منصور (۱۴۱۰ ق.). السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۳. ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۱۳۸۷ ش.). الموجز الحاوی لتحرير الفتاوی (الرسائل العشر): فی مسائل القصر و الإتمام، قم، تبيان.
۴. ابن قولويه، جعفر بن محمد (۳۹۸ ق.). کامل الزیارات، نجف اشرف، دارالمرتضوية، چاپ اول.
۵. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ ق.). المزار الكبير، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ اول.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۵ ق.). لسان العرب، بی جا، نشر ادب الحوزه، چاپ اول.
۷. اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ ق.). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، تصحیح مجتبی عراقی و علی پناه اشتهاردی و حسین یزدی اصفهانی، قم، جامعه مدرسین.
۸. اشتهاردی، علی پناه (۱۴۱۷ ق.). مدارک العروة، تهران، دارالأسوة للطباعة و النشر.
۹. اصفهانی، سید ابوالحسن (۱۴۱۵ ق.). صلاة المسافر، تقرير سيد حسين علوي خوانساری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۰. الامین، محسن (۱۴۰۷ ق.). اعیان الشیعة، بیروت، دارالتعارف.
۱۱. بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ ق.). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه.

۱۲. بغدادی، عبدالمؤمن بن عبدالحق (۱۴۱۲ق.). مرصد الاطلاع على اسماء الامكنة و البقاع، بیروت، دارالجيل.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق.). الصحاح، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ چهارم.
۱۴. حائری، عبدالکریم (۱۴۰۴ق.). کتاب الصلاة، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۱۵. حجت کوه کمره ای، سیدمحمد بن علی (بی تا). النجم الزاهر فی صلاة المسافر، تقرير سيدابوالحسن موسوی، بی جا، بی نا.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق.). وسائل الشيعة، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت، قم، مؤسسه آل البيت.
۱۷. حسینی عاملی، جواد بن محمد (۱۴۱۹ق.). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة، تحقیق شیخ محمدباقر خالصی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۸. حکیم، سیدمحسن (۱۴۱۶ق.). مستمسک العروة الوثقی، قم، مؤسسة دارالتفسیر.
۱۹. خزاز رازی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق.). کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثني عشر، قم، انتشارات بيدار.
۲۰. خلیلی، جعفر (۱۴۰۷ق.). موسوعة العتبات المقدسه، بیروت، اعلمی.
۲۱. خمینی، سیدروح الله (۱۳۷۹ش.). تحریر الوسیله، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله.
۲۲. خوانساری، سیداحمد (۱۴۰۵ق.). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه اسماعیلیان، چاپ دوم.
۲۳. خویی، سیدابوالقاسم الف (بی تا). معجم الرجال الحديث، بی جا، مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
۲۴. خویی، سیدابوالقاسم ب (بی تا). موسوعة الإمام الخوئی، بی جا، مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
۲۵. دینوری، احمد بن داوود (۱۹۶۰م.). الاخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره، داراحیاء الکتب العربیه، چاپ اول.
۲۶. زبیدی حسینی، مرتضی (۱۴۱۴ق.). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دارالفکر.
۲۷. زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹م.). الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ دوم.

۲۸. سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق.). مهذب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام، قم، مؤسسه المنار، چهارم.
۲۹. سبزواری، محمدباقر بن مؤمن (۱۲۴۷ق.). ذخیره المعاد فی شرح الارشاد، قم، اهل البيت.
۳۰. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق.). اللعة الدمشقية فی فقه الإمامية، تحقیق محمدتقی مروارید و علی اصغر مروارید، بیروت - لبنان، دار التراث - الدار الإسلامية.
۳۱. _____، (۱۴۱۷ق.). الدروس الشرعية فی فقه الإمامية، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۲. _____، (بی تا). ذکرى الشيعة فی أحكام الشريعة، بی جا، بی نا.
۳۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق.). مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، قم، گروه پژوهش مؤسسه معارف اسلامی، مؤسسه المعارف الإسلامية.
۳۴. _____، (۱۴۱۰ق.). الروضة البهية فی شرح اللعة الدمشقية، تصحیح و تعليق سید محمد کلاتر، قم، کتابفروشی داوری.
۳۵. _____، (بی تا). روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، بی جا، بی نا.
۳۶. شیخ انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق.). کتاب الصلاة، قم، گروه پژوهش در کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۳۷. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۲ق.). الأمالی، قم، انتشارات کتابخانه اسلامی.
۳۸. _____، (۱۴۱۳ق.). من لایحضره الفقيه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۳۹. شیخ الشریعة اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد (۱۴۰۴ق.). أحكام الصلاة، تقرير شیخ محمد حسین سبحانی تبریزی، قم، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ اول.
۴۰. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (بی تا). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، تحقیق و تعليق شیخ عباس قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ هفتم.

٤١. صفى پورى، عبدالرحيم، منتهى الادب فى لغة العرب، ١٣٨٨ ش، تهران، دانشگاه تهران.
٤٢. صميرى، مفلح، كشف الالتباس، مخطوط در كتابخانه ملك، شماره ٢٧٣٣، بى جا، بى نا.
٤٣. طباطبائى، سيدعلى بن محمد (١٤١٨ ق.). رياض المسائل فى تحقيق الأحكام، تصحيح و تحقيق محمد بهرهمند و ديگران، قم، مؤسسه آل البيت.
٤٤. طبرى، محمد بن جرير (١٣٨٧ ق.). تاريخ الأمم و الملوك، تحقيق محمد أبوالفضل ابراهيم، بيروت، دارالتراث.
٤٥. طريحي، فخرالدين بن محمد (١٣٧٥ ش.). مجمع البحرين، تحقيق سيداحمدحسينى، تهران، كتابفروشى مرتضوى.
٤٦. طوسى، محمد بن حسن (١٣٩٠ ق.). الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، تهران، دارالكتب الإسلامية، چاپ اول.
٤٧. _____، (١٤٠٧ ق.). تهذيب الأحكام، تهران، دارالكتب الإسلامية، چاپ چهارم.
٤٨. _____، (١٤١١ ق.). الغيبة، قم، مؤسسة المعارف الإسلامية.
٤٩. _____، (١٤١٤ ق.). الأمالى، قم، انتشارات دارالثقافة.
٥٠. _____، (١٤١٥ ق.). رجال الطوسى، بى جا، مؤسسة النشر الإسلامى.
٥١. _____، (بى تا). الفهرست، نجف، المكتبة المرتضوية.
٥٢. عاملى موسوى، محمد بن على (١٤١١ ق.). مدارك الاحكام فى شرح الشرايع، بيروت، آل البيت.
٥٣. عاملى، حسن بن زين الدين (بى تا). رسالة صاحب المعالم، نسخه خطى موجود در كتابخانه آيت الله مرعشى به شماره ٥١١٢.
٥٤. علامه حلى، حسن بن يوسف (١٤١٢ ق.). منتهى المطلب فى تحقيق المذهب، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية، چاپ اول.
٥٥. _____، (١٤١٣ ق.). قواعد الأحكام فى معرفة الحلال و الحرام، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامى، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٥٦. _____، (بى تا). تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية، بى جا.

۵۷. _____ ، (۱۴۱۳ق.). مختلف الشيعة في أحكام الشريعة، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۵۸. _____ ، (بی تا). تذكرة الفقهاء، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت، قم، مؤسسه آل البيت.
۵۹. _____ ، (بی تا). نهاية الأحكام في معرفة الأحكام، بی جا، بی نا.
۶۰. علی بن موسی، امام هشتم علیه السلام (۱۴۰۶ق.). الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، مشهد، چاپ اول، مؤسسه آل البيت.
۶۱. علم الهدی، علی بن حسین (بی تا). جمل العلم و العمل، بی جا، بی نا.
۶۲. فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق.). كشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه.
۶۳. فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹ق.). کتاب العین، قم، نشر هجرت، چاپ دوم.
۶۴. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۲۹ق.). معتصم الشيعة في أحكام الشريعة، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، چاپ اول.
۶۵. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق.). مصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير، قم، دارالهجره.
۶۶. قزوینی، فضل علی (۱۴۱۵ق.). الامام الحسين علیه السلام و اصحابه: عرض تاریخی معمق لواقعة الطف و استشهاد الامام الحسين علیه السلام و تراجم تحقیقیه لمن حضر الواقعة من الاصحاب رجالا و نساء، ناشر: محمود شریعت المهدوی، قم.
۶۷. کرباسی، محمد صادق (۱۴۱۹ق.). تاریخ المراقد (الحسین و اهل بیته و انصاره)، لندن، مرکز الحسيني للدراسات.
۶۸. کاشف الغطاء، حسن بن جعفر، أنوار الفقاهة - کتاب الصلاة، ۱۴۲۲ نجف اشرف، مؤسسه کاشف الغطاء، چاپ اول.
۶۹. کشی، محمد بن عمر (۱۳۴۸ش.). رجال الکشی، مشهد، مؤسسة النشر في جامعة مشهد.
۷۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق.). الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامية، چاپ چهارم.
۷۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق.). بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، تحقیق

جمعی از محققان، بیروت، دارإحیاء التراث العربی.

۷۲. _____ ، (۱۴۰۴ق.). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تحقیق سیدهاشم رسولی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ دوم.
۷۳. _____ ، (۱۴۰۶ق.). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، تصحیح مهدی رجائی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۷۴. محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق.). جامع المقاصد فی شرح القواعد، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۷۵. _____ ، (بی تا). فوائد الشرائع، نسخه خطی موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی، رقم ۶۵۸۴، بی جا.
۷۶. _____ ، (۱۴۰۹ق.). رسائل المحقق الکرکی، تصحیح شیخ محمد حسون، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی.
۷۷. مدرس بستان آبادی، محمدباقر (۱۳۸۰ش.). شهر حسین یا جلوه گاه عشق، قم، دارالعلم.
۷۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق.). الف الإرشاد، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول.
۷۹. _____ ، (۱۴۱۳ق.). ب الأمالی، قم، انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید.
۸۰. _____ ، (۱۴۱۳ق.). ج کتاب المزار، مناسک المزار، تحقیق سید محمدباقر ابطحی، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۸۱. نجاشی، أحمد بن علی (۱۴۰۷ق.). رجال النجاشی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
۸۲. نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق.). مستند الشیعة فی أحكام الشریعة، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۸۳. _____ ، (۱۴۲۲ق.). معتمد الشیعة فی أحكام الشریعة، قم، کنگره بزرگداشت نراقی رحمته الله، چاپ اول.
۸۴. نمازی، علی (۱۳۹۵ش.). مستدرک سفینه البحار، قم، جامعه مدرسین.
۸۵. وحید بهبهانی، محمدباقر بن محمد (۱۴۲۴ق.). مصابیح الظلام، گروه پژوهش مؤسسه علامه مجدّد وحید بهبهانی، قم، مؤسسه علامه المجدّد الوحید البهبهانی.
۸۶. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۹م.). معجم البلدان، بیروت، دارصادر.